विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः।) काशीस्थमहादेवः। यथा,—
"सर्व्वतीर्थेषु सन्नौ स सर्व्वयात्रां यथात् स च।
मनिकर्ण्यान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः।
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका॥"
इति काशीखण्डम्॥
(यथाच तन्त्रे।
"सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं
मूर्त्तिर्म्मदा विल्वदलेन पूजा :
फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं
निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः॥")

विश्वौषधं, क्ली, (विश्वेषामौषधम्।) शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥

विष, इर् लि ञ औ ड व्याप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-अनिट्।) इर्, अविषत् अविक्षत्। लि ञ, वेवेष्टि वेविष्टे। औ, वेष्टा। ड, वेविष्टे। उभयपदीत्यन्ये। अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थो डकारः। इति दुर्गादासः॥

विष, उ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, वेषित्वा विष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

विष, ग औ विप्रयोगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-अक०-अनिट्।) ग, विष्णाति ज्ञानी पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्यात् इत्यर्थः। औ, अविक्षत्। दन्त्यान्तोऽयमिति। विष्णुयुत्पत्तौ सुभूतिः। इति दुर्गादासः॥

विषं, क्ली, (विष सेचने + कः।) जलम्। इत्यमरः। पद्मकेशरम्। इति तट्टीकायां मुकुटः॥ वोलम्। वत्सनाभः। सामान्यविषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

विषः, पुं, क्ली, (विष + कः।) विषम्। तत्पर्य्यायः। चूड़ः २ गरलम् ३। इत्यमरः॥ आहेयम् ४ अन्दतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम् ८ हारिद्रम् ९ रक्तशृङ्गिकम् १० नीलम् ११ गरम् १२ घोरम् १३ हालाहलम् १४ हलाहलम् १५ शृङ्गी १६ भूगरम् १७। इति राजनिर्घण्टः॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २० रसायनम् २१ गरः २२। इति जटाधरः॥ जङ्गुलम् २३ जाङ्गुलम् २४। इति शब्दरत्नावली॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः २७ शौल्किकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९। इति रत्नमाला॥ तद्भेदा यथा,—
"पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः।
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः॥
हारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव॥"
इति पातालवर्ग्गे अमरः॥ *॥

अपि च।
"विषः चूड़ो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हलाहलः।
वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः॥
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोलो हारदोऽपि च।
अहिच्छत्रो मेषशृङ्गकुष्ठवालूकनन्दनाः॥
कैराटको हैमवतो मर्कटः करवीरकः।
सर्षपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुककर्द्दमौ॥
अङ्कोल्लसारः कालिङ्गः शृङ्गिको मधुसिक्थकः।
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौत्तमाः।
सुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः॥"
इति हेमचन्द्रः॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः।
"विषं तु गरलं चूड़स्तत्तद्भेदाशुदाहरेत्।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव॥"
तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम्।
"सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः॥"
अथ हारिद्रस्य स्वरूपम्।
"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः॥"
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम्।
"यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः॥"
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम्।
"प्रदीपलोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दलनप्रभः।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः॥"
अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम्।
'सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते॥"
अथ शृङ्गकस्य स्वरूपम्।
"यस्मिन् गोशृङ्गके वह्नेर्दुग्धं भवति लोहितम्।
स शृङ्गक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः॥"
अथ कालकूटस्य स्वरूपम्।
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः॥
निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः।
सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोकणे मलये भवेत्॥"
अथ हालाहलस्य स्वरूपम्।
"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः॥
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोकणेऽपि च जायते॥"
अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम्।
"वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले॥
ब्राह्मणः पाण्डरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः।
वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः॥
रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये।
वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दध्याद्वधाय हि॥"
अथ विषस्य गुणाः।
"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकासि च।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहिमदावहम्॥"
व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकागमनशीलम्। विकासि ओजःशोषणपूर्व्वकं सन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयं अधिकाग्न्यंशम्। योगवाहि संसर्गगुणवाहकम्।
"मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम्।
तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्॥
योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृद्दहणं वीर्य्यवर्द्धनम्॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात्।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्॥"
अथोपविषाणां निरूपणम्।
"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः॥"
उपविषा गौणविषाः। एषां गुणास्तत्र द्रष्टव्याः। अपि च।
"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः।
गुञ्जाहिफेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः॥"
एतेषां शोधनं चिन्त्यम्। गुणास्तत्र द्रष्टव्याः॥
अथ विषाणां शोधनविधिः।
"गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति।
रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात्।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डः॥

अथ विषाधिकारः। तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह।
"स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम्॥"
स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह।
"मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च।
निर्य्यासो धातवस्कन्दः स्थावरस्याश्रया दश॥"
तद्यथा। मूलविषं करवीरादि १। पत्रविषं विषपत्रिकादि २। फलविषं कर्कोटकादि ३। पुष्पविषं वेत्रादि ४। त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि करम्भादीनि ५। ६। ७। क्षीरविषं स्नुह्यादि ८। धातुविषं हरितालादि ९। कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि १०॥ *॥ जङ्गमविषस्य षोड़शाश्रयानाह।
"दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च।
शुक्रं लाला मुखं स्पर्शः संदंशश्चावमर्द्दनम्।
गुदास्थिपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः॥"
तद्यथा। दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः १।२। दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३। दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः ४। मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकादयः ५।६। शुक्रविषा मूषिकादयः ७। लालाविषा उचिटङ्गादयः ८। लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसंदंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्द्दितगुदपुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः ९।१०।११।१२।१३। व्यास्यविषाः पादयः १४। पित्तविषा नकुलसर्प्पादयः १५। शूकविषा भ्रमरादयः १६॥*॥ स्थावराबधानां सामान्यानां कार्य्याणाह।
"स्थावरन्तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम्।
फेनच्छर्द्दरुचिश्वासमूर्च्छां कुरुते विषम्॥"